

актуальные вопросы изучения средневекового города / С. М. Стам // Средневековый город : межвуз. науч. сб. Вып. 6. – Саратов : Изд-во Саратовского гос. ун-та, 1981. – С. 3 – 19. **21.** Ястребицкая А. Л. Малые города как проблема сравнительно-исторического изучения европейского средневекового города / А. Л. Ястребицкая // Средние века. – М. : АН СССР, 1988. – Вып. 51. – С. 22 – 58. **22.** Bardach J. Ustrój miast na prawie magdeburgskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII wieku // Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S. 72–119.

УДК 931/939/37

Михайло САЙКО

**РИМСЬКА ЛІТЕРАТУРА II СТ. ДО Н. Е. – II СТ. Н. Е.
ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН
В АНТИЧНОМУ РИМІ**

У статті розглянуті фрагменти з творів римських поетів і письменників: Теренція, Горация, Овідія, Сенеки, Петронія, Персія, Йосифа Флавія, Марціала, Ювенала, Плінія Молодшого і Апулея, в яких вони зачіпають тему кредитних відносин в античному Римі. Проаналізовані згадки про окремі аспекти кредиту: умови надання позики, рівень відсоткової ставки і строки виплат за позикою. Визначені місця перебування банкірів у Римі. Розглянута діяльність римських банкірів: розмін грошей, депозити, надання позик і розрахунки за дорученням клієнтів. Проаналізовані згадки про банківську документацію.

Ключові слова: римська література, позичковий відсоток, античний Рим.

Михаил САЙКО

**РИМСКАЯ ЛИТЕРАТУРА II В. ДО Н. Э. – II В. Н. Э.
КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ КРЕДИТНЫХ ОТНОШЕНИЙ
В АНТИЧНОМ РИМЕ**

В статье рассмотрены фрагменты из произведений римских поэтов и писателей: Теренция, Горация, Овидия, Сенеки, Петрония, Персия, Иосифа Флавию, Марциала, Ювенала, Плиния Младшего и Апулея, в которых они затрагивают тему кредитных отношений в античном Риме. Проанализированы упоминания об отдельных аспектах кредита: условия предоставления займа, уровень процентной ставки и сроки выплат по займу. Определены места пребывания банкиров в Риме. Рассмотрена деятельность римских банкиров: размен денег, депозиты, предоставление займов и расчеты по поручению клиентов. Проанализированы упоминания о банковской документации.

Ключевые слова: римская литература, ссудный процент, античный Рим.

**THE ROMAN LITERATURE II CENTURY BC
– II CENTURY AD AS A SOURCE OF STUDY
OF CREDIT RELATIONS IN ANCIENT ROME**

In the article are considered excerpts from the works of Roman poets and writers Terence, Horace, Ovid, Seneca, Petronius, Persia, Joseph Flavius??, Martial, Juvenal, Pliny the Younger and Apuleius, in which they affect the topic of credit relations in ancient Rome. The mention of some aspects of the loan: conditions of the loan, interest rate and terms of payment on the loan are analyzed. The seats of the bankers in Rome are determined. The activities of the Roman bankers: money change, deposits, loans and settlements on behalf of clients are considered. The references to bank records are analyzed.

Keywords: Roman literature, loan interest, ancient Rome.

Кредитні відносини є однією з найважливіших характеристик економічного розвитку суспільства, і тому вивчення особливостей їх функціонування в античному Римі важливе як для історичної характеристики давньоримського суспільства, так і для розуміння субстанційної сутності кредиту. Відомості про кредит у стародавньому Римі розкидані в різних джерелах: збірниках правових норм, латинських написах, дослідженнях римських істориків, творах античних письменників. У пропонованій статті поставлене завдання проаналізувати згадки про кредитні відносини, які містяться в давньоримській літературі II ст. до н. е. – II ст. н. е. Розглянуті твори давньоримських письменників і поетів Публія Теренція Аффа (Publius Terentius Afer) (195 – 159 pp. до н. е.), Квінта Горация Флакка (Quintus Horatius Flaccus) (65 p. до н. е. – 8 p.), Публія Овідія Назона (Publius Ovidius Naso) (43 p. до н. е. – 18 p.), Луція Аннея Сенеки (Lucius Annaeus Seneca) (4 p. до н. е. – 65 p.), якого, для того, щоб відрізнити від менш відомого батька, іноді називають «Молодшим», Гая Петронія Арбітра (C. Petronius Arbitr) (14 – 66 pp.), Авла Персія Флакка (Aulus Persius Flaccus) (34 – 62 pp.), Йосифа Флавія (Iosephus Flavius) (37 – 100 pp.), Марка Валерія Марціала (Marcus Valerius Martialis) (40 – 104 pp.), Децима Юнія Ювенала (Decimus Junius Juvenalis) (60 – 127 pp.), Гая Плінія Секунда (Gaius Plinius Caecilius Secundus) (62 – 113 pp.), якого звичайно називають «Молодшим» (Minor), для того, щоб відрізнити від дядька (Плінія Старшого) а також Луція Апулея (Lucius Apuleius Platicus) (124 – 180 pp.).

Жоден із цих авторів не ставив собі за мету описувати кредитні відносини в Римі. Але в їх творах вряди-годи зустрічалися згадки про кредит, які з'являлися лише тому, що наші автори постійно стикалися з кредитними відносинами у побуті. Усі ці згадки дуже фрагментарні, неповні, часто непрямі. Але й нехтувати цими згадками не доводиться, бо відомостей про кредитні відносини в античному Римі лишилося вкрай небагато.

У даній статті проаналізовані далеко не всі твори, написані означеними авторами, – опрацьовані лише ті роботи, в яких зустрічаються зга-

дки про кредитні відносини. Проаналізовані дві комедії Теренція «Форміон» («Phormio») і «Брати» (Adelphoe), три твори Горация: «Еподи» («Epodon»), «Послання» («Epistulae») і «Бесіди» («Sermones»). Книга еподів названа так виходячи з метрики віршів. Еподи склалися з більш довгого заспіву і короткого приспіву, власне «еподу» (stichos epodos – висновок). Ця форма вірша була розроблена в грецькій поезії, а Гораций вживав її як свідомий анахронізм. «Бесіди» побудовані за зразком так званої філософської діатриби – діалогу з уявним співрозмовником, заперечення якого автором спростовуються. У «Бесідах» Гораций висміяв недоліки сучасного йому Рима: жадібність, розпущеність, нахабство, прагнення до розкоші тощо. Судячи зі змісту, Гораций показав себе хорошим політиком, бо імператор Август саме в той час доклав немало зусиль, щоб повернути традиційні римські чесноти: скромність, чесність, доблесть, порядність. Виходячи з описаного змісту «Бесіди» – це, скоріше, сатири, та й у історіографії їх називають «Сатирами». Зміст «Послань» близький до змісту сатир.

З творів Овідія використані збірки віршів «Любовні елегії» («Amores») і «Ліки від кохання» («Remedia amoris»). З творчого доробку Сенеки досить інформативним виявився філософський трактат «Про благодіяння» («De beneficiis»), бо у цьому творі автор постійно порівнював благодіяння з кредитом. Певні алюзії з кредитом містяться в «Моральних листах до Люцилія» («Epistulae morales ad Lucilium») – в яких, власне, міститься виклад основ стоїчної філософії Сенеки. В діалозі «Про стійкість мудреця» («Ad Serenum. De constantia sapientis») Сенека презирливо згадав про лихваря на біржі.

Поодинокі згадки про кредитні відносини і лихварів зустрічаються в знаменитому романі Петронія «Сатирикон» («Satiricon»), сатирах («Saturae») Персія і Ювенала, епіграмах (Epigrammaton) Марціала. Дуже детально описаний процес отримання дисконтної позики в дослідженні Йосифа Флавія «Іудейські Старожитності» (гр. «Iudaikē Archaiologia», лат. «Antiquitates Iudaicae») і порядок розрахунків через банкіра в романі Луція Апулея «Метаморфози» («Metamorphoseon»). І, нарешті, цікаві відомості містяться в «Листах» («Epistulae») Плінія Молодшого. Особливо це стосується листів до імператора Траяна, написаних у 113 р. під час перебування Плінія намісником провінції Віфінія-Понт, які вміщені у X книзі збірки листів, виданих уже після смерті Плінія.

Зрозуміло, що такі важливі для вивчення історії Стародавнього Риму твори аналізувалися багатьма дослідниками, а історіографія з цього питання налічує величезну кількість робіт. Серед публікацій, в яких аналізувався зміст робіт названих авторів, варто відзначити праці В. С. Соколова [17], а також коментарі до російських перекладів робіт наших авторів: М. Є. Сергєєнко та А. І. Доватура до листів Плінія Молодшого [9], М. Гаспарова до творів Горация [4], А. І. Солопова до сатир Ювенала [11, с 501-542], Т. Ю. Бородай до філософських трактатів Сенеки [15] тощо. З

іншого боку, посилки на римських поетів і письменників можна зустріти в роботах вчених, які вивчали грошово-кредитні відносини в античному Римі. Серед останніх варто відзначити дослідження Йоахіма Марквардта [22], Гуго Блюмнера [21] і К. Смірнова [16]. Для розуміння змісту деяких фрагментів незамінними були роботи Н. Боголєпова [2] та Н. Віндштейна [3].

Однак жоден із цих авторів не ставив перед собою завдання спеціально вивчати висловлювання римських письменників II ст. до н. е. – II ст. н. е. щодо кредитних відносин у Римі й тому проблема потребує подальшого вивчення.

Твори римських авторів, які аналізуються у пропонованій статті, перекладені на російську мову [1, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 14, 15, 18, 20]. Латинський текст робіт більшості авторів є на сайті «Латинська бібліотека» (The Latin library) [25]. Текст Плінія Старшого можна знайти на сайті «Greek and Roman Authors on Lacus Curtius» [24], Персія – на сайті «Biblioteca Augustana» [23]. Основним завданням представленої роботи є вивчення й аналіз тих фрагментів із праць давньоримських літераторів II ст. до н. е. – II ст. н. е., в яких мова йде про кредитні відносини в античному Римі з метою використати отримані результати в подальшій роботі над темою кредиту в Давньому Римі.

В кінці III – II ст. до н. е. внаслідок широкомасштабних завоювань Рим перетворився з невеликого міста-держави у величезну країну, яка займала значну територію в Європі, Азії і Північній Африці. У великій країні дуже високого ступеня розвитку досягли товарно-грошові відносини і тому наші автори згадували про кредит досить часто.

Так, Теренцій почав комедію «Форміон» з монологу раба Дава, який іде повернути своєму товаришу Геті борг, бо тому знадобилися гроші на подарунок господарю на весілля (Terent. Phorm. 36-38). В одній з епіграм Марціала вершник Афр перерахував свої прибутки: «сотню Коран, двісті Манцин, триста винен Тітій і вдвічі Альбін, вдесятеро Сабін, так само як і Серран» («centum Coranus et ducenta Mancinus, trecenta debet Titius, hoc bis Albinus, decies Sabinus alterumque Serranus») (Martial. Epigr. IV, 37). В іншій епіграмі, характеризуючи багатства такого собі Руфіна, Марціал вказав, що «у його скрині є багато боржників» («seruit dominae numerosus debitor arcae») (Martial. Epigr. III, 31). Сенека в «Листах» описав людину, що живе в борг: «якщо він розрахується з кредиторами, у нього нічого не залишиться» («si creditoribus solverit, nihil illi supererit») (Seneca. Epist. LXXXVII, 6).

Судячи зі згадки Сенеки, кредит здійснювався на умовах реального договору позики («mutuum») (Seneca. Epist. XXVI, 8), який передбачав, що кредитор міг призначити боржнику плату за користування капіталом, у вигляді щомісячної або щорічної виплати відсотків на позичену суму (usurae) [3, с. 30]. Багато згадок про відсотки є і в інших авторів. Марціал в одній з епіграм, в якій виголосив вічну істину про те, що скіль-

ки б людина не наживала добра, воно може пропасти: гроші вкраде грабіжник, будинок згорить, а «боржник не віддасть ні відсотків, ні боргу, не пропаде лише те, що ти дав друзям» (Martial. Epigr. V, 42). Гораций зауважив, що в багатях «росте таємно від процентів багатство» («multis occulto crescit res fenore») (Hor. Epist. I, 1, 80).

Позичковий відсоток сплачувався, як правило, щомісячно, причому терміном надання позики і платежу встановлювалися календи (перше число кожного місяця), іноді іди (13 чи 15 число) (звідси календар – книга обліку розміщених грошей і вираз «до грецьких календ» тобто «ніколи»). Овідій, у «Ліках від кохання» вказував, що боржник «боїться календ, що швидко наближаються» («timet celeresque Kalendas») (Ovid. Remed. Am. 561), Гораций зауважив, що «боржник («debitor aeris»), який не має ніяких надходжень чи грошей («mercedem aut nummos»), з жахом чекає календ («cum tristes misero venere kalendae») (Hor. Sat. I, 3, 87-89). Згадку про календи знаходимо також і у Марціала (Martial. Epigr. VI, 30).

У Горация є згадки і про іди. В одній із сатир він згадав, що його батько... не віддав його в школу до Флавія, де сини центуріонів... вчать «позичати в іди гроші» («referentes idibus aeris») (Hor. Sat. I, 6, 75), в «Еподах», розповідаючи про лихваря Альфія («faenerator Alfius»), вказав, що той «зібравши всі гроші в іди, намагається пустити їх в обіг в календи» (Hor. Epod. I, 2, 68-69).

Розмір відсотка встановлювався відповідно до домовленості сторін, проте існував і законно встановлений максимум (usurae legitimate). Такий максимум встановлювався двічі. Вперше як максимальний був встановлений так званий унціарний процент (fenus unciarum), тобто унція з фунту капіталу ($\frac{1}{12}$ капіталу – $8\frac{1}{3}\%$ річних). Ця норма була встановлена у 357 р. до н. е. відповідно до закону, прийнятого народними трибунами Марком Дуілієм і Люцієм Мененієм (Lex Duillia-Menenia de unciario fenore). Однак в епоху пізньої республіки на цей закон був забутий і при укладенні контрактів на нього не дуже зважали. Вдруге законна відсоткова ставка була введена римським сенатом у 88 році за прямою вказівкою Сулли. Вона складала 1% з капіталу на місяць, або 12% річних і носила назву «сота» (centesimae – центезима). Про цю норму згадав Папініан, який навів приклад стягнення «за кожних 30 днів з кожних 100 денаріїв по денарію» («in dies triginta inque denarios centos denarios») (Dig. XII, I, 40).

Однак на практиці розмір відсотка визначався домовленістю сторін і соціально-економічними умовами, які склалися на момент укладання угоди. Так, Персій у п'ятій сатирі, засуджуючи гонитву за багатством, згадує про скромні 5% (quincunce modesto) і зароблені в поті чола 11% («avidos sudare deunces») (Persius. Sat. V, 149–150). Судячи з контексту, 11% річних вважалися досить солідним заробітком.

Ювенал у дев'ятій сатирі написав про лихваря Поліона, який «давав гроші під потрійний відсоток, тобто, під потрійну центезиму («ternae centesimae» – 36% річних) («Crepereius Pollio, qui triplicem usuram praestare

paratus circumit»). Правда, позичальників йому було знайти досить важко («він не знаходив дурнів») («fatuos non inuenit») (Juv. Sat. IX, 6-7) [21, с. 60]. Гораций згадав про лихваря Фуфідія, який намагався стягнувати п'ятикратну центезиму (quinae centesimae), тобто 60% річних (Hor. Sat. I, 2, 14) [21, с. 651]. У цього Фуфідія, до речі, Марк Тулій Цицерон купив маєток для брата Квінта (Cic. ad Q. fr., III, 1, 3). Проте Цицерон, наскільки нам відомо, жодного разу не звернувся за позикою до Фуфідія, бо, як видно з одного з листів Марка Тулія, навіть ставка 6% («половина» – «semmissibus») здавалася йому дещо зavelикою (Cic. ad fam. V, 6, 2). Нам також видається, що цифра у 60% – це скоріше поетична гіпербола Горация, бо в умовах значної концентрації капіталу в Римі в епоху пізньої республіки і ранньої імперії гроші можна було знайти значно дешевше.

Більш надійні дані дають офіційні документи. У цьому сенсі цікаві відомості можна почерпнути з листування Плінія Молодшого з імператором Марком Ульпієм Траяном (98-117 pp.). Пліній Молодший у 110 р. був імператорським легатом Віфінії, і регулярні донесення імператору входили до його службових обов'язків. В одному з листів Пліній поставив проблему використання так званих «суспільних грошей» («respublicae publicae») столиці провінції міста Нікея. Гроші повинні працювати, але що ніхто не хоче брати позики у міста, бо так само, по 12%, надавали позики й приватні особи («duodenis assibus, quanti a privatis mutuantur» (Plin. Epist. X, 54). У тексті буквально не «центезима», а «дванадцять асів», тобто 12 асів із сотні – 12%. Далі в листі Пліній попросив дозволу зменшити ставку позичкового відсотка, щоб схилити до позики підходящих осіб («numquid minuendam usuram ac per hoc idoneos debitores invitandos putes») (Plin. Epist. X, 54). У відповідь Траян зазначив, що й сам не бачить іншого способу для розміщення грошей, крім зменшення відсотка, і запропонував визначити рівень відсоткової ставки самому Плінію (Plin. Epist. X, 55).

Давньому Риму відоме й нараховування складних відсотків. Якщо у позичальника не вистачало грошей, щоб розрахуватися з кредитором, він міг взяти у кредитора нову позичку для погашення старого боргу. У цьому випадку в основний капітал позики включалася попередня сума з нарахованими відсотками. Ця операція носила назву *versura*. Переписати розписку (*vorsuram solves*) збирався раб Гета в комедії Теренція «Форміон» (Terent. Phorm. 777-780).

Професійно займалися кредитом римські банкіри, які були відомі в Римі під різними назвами. Людей, що надавали кредити, називали «лихварями» або «процентщиками» («feneratores»). В еллінізованих провінціях їх називали на грецький манер «danista». Банкірів називали також «аргентаріями» («argentarii» – від лат. «срібло»), що зрозуміло, бо вони мали справу з грішми. Значна частина банкірів стояла на форумі за столом і займалися розміном монет, тому зустрічаємо назву «менсарії» (від «mensa» – стіл). Власне, цей термін був калькою з грецького терміна «трапезити» (*trapesitae*), від грецького «трапеза» – стіл.

Важливу роль у кредитній справі відігравали також нуммуларії (лат. «nummularius» від «nummus» – «монета») – це власне міняйли (чи банкіри), що перебували на державній службі. Вони займалися перевіркою (на відповідність стандарту) нових монет (probatio nummorum), приймали старі й іноземні монети.

Гораций згадав процентщиків Фуфідія (Fufidius) (Hor. Sat. I, 2, 14), і Новія (Novius) (Hor. Sat. I, 6, 120-121) у «Сатирах», процентщика Альфія («faenerator Alfius») в «Еподах» (Hor. Epod. I, 2, 67-70). Про нуммуларія читаємо у Петронія (Petron. Sat. LVI, 1) і Апулея (Apulei. Met. X, 9).

Місцем перебування міняйл був форум – центральна площа, місце народних зборів, ринок і місце ділових зустрічей. Такий форум був у кожному місті держави. У Римі – це, у першу чергу, головний форум (Forum Romanorum), хоча з часом будувались нові форуми: Цезаря, Августа, Траяна тощо і виникали нові ринки: худоби (forum Boarium), рибний (forum Piscatorium) тощо. У «Братах» Теренція Есхін збирається на форум, щоб розраховатися з Сіром (Terent. Adelphoe, 277), у «Форміоні» Гета на форумі розраховується з Форміоном (ut modo argentum tibi dedimus apud forum) (Terent. Phorm. 859). Про форум як основне місце перебування банкірів ведуть мову Апулей у «Метаморфозах» (Apulei. Met. X, 9) і Ювенал (Juv. Sat. XI, 46-50).

Міняльні контори розташовувалися на форумі у будках, які до того займали м'ясники і носили назву «таверни» («tabernae argentariae»). Цю назву вони отримали тому що їх споруджували з дощок (tabulae) і колод. У середині VI ст. ці будки були перебудовані вже з каменю, але зберегли назву «таверни». Ці таверни на ніч зачинялися на ланцюг (Juv. Sat. III, 304). У Ювенала вільновідпущеник хвалиться тим, що п'ять його таверн приносять чотириста тисяч прибутку (Juv. Sat. I, 105-106). Основною деталлю таверни був стіл («mensa»), за яким, власне, міняйло й працював (Hor. Sat. II, 3, 148).

На південному боці форуму розташовувалися так звані «старі таверни» («tabernae veteres»), на північному – стояли «нові таверни» (tabernae novae), відбудовані після пожежі 210 р. до н. е. Якщо вірити Горацию, таверна банкіра Новія розташовувалася біля ораторської трибуни на форумі (Hor. Sat. I, 6, 120-121), яка стояла на західному боці форуму (очевидно, з самого краю «старих» таверн).

Ще одним об'єктом на форумі, пов'язаним з діяльністю аргентаріїв, був храм Диоскурів (Кастора і Полукса), який частіше називали храмом Кастора (aedes Castoris). Банкіри, зазвичай, не тримали значних сум у тавернах, а депонували їх у цьому храмі [15, с. 83]. Ювенал навів дуже цікаву цитату: «гроші поміщають під охорону (ad vigilem) Кастора, після того, як Марс Месник втратив шолом» (Juv. Sat. XIV, 260-261). Тут і відомості про депозити в храмі Кастора, і цікава згадка про храм Марса. Справа в тім, що у більш ранні часи депозити зберігалися в храмі Марса, але після пожежі в цьому храмі вони були перенесені у храм Кастора.

Поряд з огорожею храму Кастора біля так званої «менієвої колони» (збудованої на честь консула 338 р. до н. е. Гая Менія) поміщався трибунал претора, на якому банкіри пред'являли позови до своїх боржників, а під колоною проголошували про продаж майна неспроможних боржників. Неповдалі від цієї колони, між однією з арок, присвячених Янусу, яку називали «середньою» («*Ianus medius*»), і так званою «священною криницею Лібона» («*Puteal Libonis*»), зазвичай збиралися банкіри та інші ділові люди. Це була своєрідна біржа, де можна було знайти кредит, внести депозит, отримати довідку про платоспроможність позичальника. І коли в літературі зустрічаємо словосполучення «біля Кастора», «під середнім Янусом» («*ad Ianum medium*»), або «біля Пугеалу», мова завжди йде про вищезначену біржу. Про торговців біля храму Кастора згадав Сенека в роботі «Стієність мудреця» (Seneca, *Ad serenum* XIII, 4). Про арку Януса знаходимо цитату в одній із сатир Горация. Він зауважив від імені ділка, який розорився невдало граючи на біржі: «з того часу, як я розорився біля середнього Януса, почав займатися не своїми справами, а чужими» («*postquam omnis res mea Ianum ad medium fracta est, aliena negotia curo*») (Hor. Sat. II, 3, 19). А в посланні до Мецената Гораций вибухнув справжньою філіпшикою проти цієї біржі. Відстоюючи традиційні римські цінності: скромність, відданість, честь тощо, Гораций констатував, що для нинішніх римлян на першому місці гроші, а честь уже після них («*O cives, cives, quaerenda pecunia primum est; virtus post nummos*»). Саме цьому, на думку Горация, вчать біля Януса (Hor. Epist. I, 1, 54-55). У другій сатирі Гораций згадав також і про «священну криницю» (Hor. Sat. II, 6, 35). Овідій у «Ліках від кохання» зауважив, що «боржник боїться зайти на біржу і з жахом чекає наступаючих календ» («*qui Puteal Ianumque timet celeresque Kalendas, torqueat hunc aeris mutua summa sui*»). Цікаво, що у цьому уривку Овідій вживає термін «*Puteal Ianumque*», тобто точно локалізує місцезнаходження біржі – між аркою Януса і Пугеалом (Ovid. Remed. Am. 561).

Серед основних занять банкірів відзначимо розмін і перевірку монет. Про це заняття нуммуларіїв згадав Марціал в уривку з 57-ї епіграми «*hinc otiosus sordidam quatit mensam neroniana nummularius massa*», який ми, виходячи з контексту, перекладали так: «нуммуларій кидає неронівські монети на брудний стіл» (Martial. Epigr. XII, LVII, 7-8). Зауважимо, що так звані «неронівські» монети вривались у пам'ять римлян тому, що цей імператор зменшив вагу денарія з 3,90 до 3,41 грама, а до срібла стали домішувати лігатуру [10, с. 78]. Заняття розміном вимагало великої кваліфікації. Петроній у «Сатириконі» зауважив, що «нуммуларій крізь срібло мідь бачить» («*nummularius... per argentum aes videt*») (Petron. Sat. LVI, 1).

Відповідно до закону, в присутності нуммуларіїв здійснювалися всі грошові виплати. Покупець і продавець, зазвичай, заходили в лавку до нуммуларія, а якщо це зробити було з тих чи інших причин неможливо, покупець передавав продавцю мішечок з грішми, запечатаний власною печаткою. Потім продавець відносив гроші для перевірки до цього бан-

кіра (чи викликав його до себе). Цю процедуру описав Апулей у «Метаморфозах». У нього продавець запропонував покупця покласти гроші в мішечок, запечатати його пернем, а наступного дня перевірити гроші в нуммуларія (Apulei, Met. X, 9). Потім печатка на мішечку звирялася із залізним пернем («anulum ferreum») покупця (Апулей Met. X, 10). У наведеній цитаті звертає увагу зауваження про перстень. Такий перстень мав при собі кожний вільнонароджений римлянин; у вершників і сенаторів вони були золотими, а у всіх інших – залізними. Такий перстень засвідчував особу покупця, а також використовувався як «символ» (symbolum), тобто взаємообумовлений знак між банкіром і клієнтом [20, с. 651]

Другим важливим заняттям банкірів були позичкові операції. Про них було достатньо сказано вище. Додамо лише відомості про надання дисконтної позики, які повідомив в «Іудейських старожитностях» Йосиф Флавій. Він навів епізод із життя Ірода Агріппи, який у 37-44 рр. був царем Іудеї. На початку 30-х років, коли його фінансові справи були не найкращими, Агріппа змушений був взяти позику у Петра, вільновідпущеника своєї матері Береніки. За умовами позики, посланець Агріппи написав розписку в отриманні двадцяти тисяч аттичних драхм, хоча отримав лише 17,5 тисячі (Flavius. Antiquitates XVIII, 6, 3).

Значне місце в діяльності банкірів займали депозитні операції. Договір депозиту вважався дружньою послугою і був безоплатним, лише депонент був зобов'язаний відшкодувати депозитарію необхідні витрати на збереження речі. При цьому малося на увазі, що повернуті повинні бути «та ж сама річ, або ті ж самі гроші» [3, с. 311]. Гроші на зберігання могли бути віддані аргентарію, який отримував від депонента плату за зберігання грошей як компенсацію за власні витрати щодо їх збереження. У цьому випадку гроші, як правило, поміщалися в окремий мішок, який опечатувався печатками депонента і депозитарія, й надалі зберігалися у цьому мішку, а депозитарій не мав права використовувати ці гроші для власних операцій.

Особливим видом депозиту був договір «depositum irregulare» – договір збереження незапечатаних грошей. Депозитарій мав повернути не ті ж самі монети, а таку ж суму грошей. У цьому випадку депоновані гроші тимчасово переходили у власність депозитарія з обов'язком надалі повернути цю суму. Цей договір розглядали як поклажу особливого роду в інтересах депонента, бо, відповідно до простроченого часу, враховувалися плоди від зданої на збереження речі і сплачувалися проценти з депозиту, тобто, депозитарій за дозвіл користування грішми сплачував депоненту відсотки [3, с. 312]. Щодо наших авторів, про депозити є лише одна згадка в праці Сенеки «Про благодіяння» (Seneca. De benef. VI, 6, 1). Сенека порівнює депозит із благодіянням, але зрозуміти, про якого роду депозити йде мова, неможливо.

Серед інших банкірських операцій відзначимо операції з поточними рахунками і виплати за дорученням клієнта. Цікава згадка про перера-

хування грошей міститься у комедії «Форміон» Теренція. Один із героїв комедії перерахував гроші параситу Форміону через свого трапезита. Той, отримавши гроші, передав їх сину Деміфона, Федрії, на викуп рабині, в яку той був закоханий. Потім Деміфон запропонував Форміону піти на форум і повернути (перерахувати назад) гроші – «назад мені відпишеш мої гроші» (Terent. Phorm. 921-922).

Сенека в трактаті «Про благодіяння» писав, що при поверненні грошей можна виплатити золото замість срібла, заплатити готівкою, застосувати делегацію чи усний наказ (Seneca. De benef. VI, 5, 2). Особливу цікавість викликає згадка про делегацію (delegatio), тобто переведення боргового зобов'язання з одного боржника на іншого. У даному випадку мова йшла про активну делегацію, у відповідності до умов якої старий кредитор (делегант) давав вказівку (delegatio) своєму боржнику видати певну суму новому кредитору (делегатарію), тобто, фактично здійснювався переказ грошей третій особі [3, с. 391]. У даному випадку банкір (який у цій оборудці виступав у ролі боржника) приймав зобов'язання перед своїм клієнтом виплатити (з депозиту клієнта чи за допомогою спеціального внеску) певну суму грошей третій особі.

Важливим заняттям було проведення аукціонів. Аукціон проводився при продажу іпотечної застави неспроможних боржників, а також при розподілі майна померлого, бо якщо спадок не міг бути розподілений між спадкоємцями, неділима частина продавалася з торгів. Сенека згадує про аукціони, порівнюючи кредит із благодіянням: «якщо кредит повертається погано, можна викликати боржника до суду, майно піде з аукціону і кредитор отримає свою частину, тоді як благодіяння пропадає все і зразу» (Seneca. De benef. IV, 39, 2).

Залучення банкірів до аукціонної справи було викликане декількома причинами. По-перше, проведення аукціонів вимагало від аукціоніста спеціальних знань, уміння працювати зі спеціальними бухгалтерськими книгами («*tabulae auctionariae*»). До того ж, правила римських аукціонів передбачали, що покупець на аукціоні міг оплатити покупку як готівкою, так і у кредит. Продавець же мав отримати гроші зразу ж після продажу речі. Ясно, що необхідний для проведення такого аукціону обіговий капітал міг мати у своєму розпорядженні лише банкір. Банкіри, які займалися аукціонами, називалися «*argentarii coactores*», або просто «*coactores*» (Hor. Sat. I, 6, 86). Участь в аукціонах не виключало для банкіра проведення інших банківських операцій [15, с. 47].

Здійснення банківських операцій у Римі було б неможливим без наявності спеціальних бухгалтерських книг, яких у кожного банкіра було декілька. Аргентарії вели книгу обліку позиченого і наданого в позику капіталу, в якій вказувалися строки і обсяги виплат, строки виплати і розмір відсотків. Вона носила назву «календар» («*kalendarium*») – від слова «календи» (час повернення позики).

Наші автори часто згадують про календар. У трактаті «Про благодіяння» Сенека зауважив: «Ніхто не записує благодіянь у календар» («*peto beneficia in calendario scribitur*») (Seneca. De benef. I, 2, 3). В іншому місці Сенека зауважив, «...що таке проценти, календар і прибуток на капітал, як не назва людської жадібності?» («*quid foenus, et calendarium, et usura; nisi humanae cupiditatis nomina?*») (Seneca. De benef. VII, 10, 3-5). В «Листах» Сенека зауважив, що той, хто занадто турбується про власне збагачення, не має часу користуватися вже набутим, а весь свій час «отримує рахунки, постійно перебуває на форумі, гортає календар і перетворюється з господаря в управляючого («прокуратора»)» («*rationes accipit, forum conterit, kalendarium versat: fit ex domino procurator*») (Seneca. Epist. XIV, 18). В іншому листі Сенека зауважив, що багатим вважають того, у кого, поряд з іншим, «товстий календар» («*magnus kalendaris*») (Seneca. Epist. LXXXVII, 7). У Марціала мова йшла про те, що ознакою багатства здавалася велика боргова книга «календар зі ста папірусних аркушів» («*centum paginae kalendarum*») (Martial. Epigr. VIII, 44, 11).

Важливим і дуже необхідним інструментом роботи аргентаріїв варто відзначити «щоденник» або журнал (*adversaria* або *ephemerida*). В нього записувалися щоденні прибутки і видатки. Про ефемериду згадували Овідій у «Любовних елегіях» (Ovid. Am. I, 12, 25) і Сенека в «Листах» (Seneca. Epist. CXXXIII, 10).

Цей щоденник виконувався на дощечці, покритій воском (*tabulae*). Таблички виготовлялися з дерева твердих порід (бука, дуба, кипариса), іноді з лимонного дерева (Martial. Epigr. XIV, III, 5). Одна сторона була, як правило, гладкою, а зворотна мала невелике рівне заглиблення, в яке наливався тонкий шар воску, зазвичай чорного кольору. По ньому писали стилем (металічним стержнем із загостреним кінцем). Другий кінець стиля мав форму лопаточки, за допомогою якої загладжували написаний текст. Гораций радив поету-початківцю, який хоче написати щось достойне, «частіше перевертати стиль» («*saepe stilum vertas*»), тобто, стираючи написане, більш ретельно працювати над твором (Hor. Sat. I, 10, 72). Щоденник служив для чорнових і тимчасових записів і раз на місяць відомості з нього переносилися в основну бухгалтерську книгу, а попередні записи стиралися. Ця основна книга носила назву «книга прибутків та видатків» («*acsepti et expensi*»). Ці терміни зустрічаємо у Сенеки в трактаті «Про благодіяння»: «Записувати благодіяння у витрати – це лихварство» (Seneca, De benef. I, 2, 3). У «Листах» Сенека, засуджуючи користолюбців, зауважив, що вони «навіть послуги записують у витрати» («*Seneca, Epist. LXXXVII, 5*»). «Книга прибутків і видатків» могла, як і щоденник, виконуватися на воскових дощечках і тоді носила назву «*tabulae acsepti et expensi*». Про таку книгу згадав Пліній молодший. У листі проконсулу Бетики Калестрію Тирону Пліній описав злочини такого собі Аттіцина, який, підкупивши раба, добув рахункову книгу і зіпсував записи в ній (Plin. Epist. VI, 22). Іноді ця книга виготовлялася у вигляді су-

вою із папіруса або навіть пергаменту («кодексу») і тоді носила назву «*codex accepti et expensi*». Про кодекс на пергаменті (*membrane*) згадав Гораций (Hor. Sat. II, 3, 1). За допомогою цієї останньої книги давньоримські банкіри, власне, і вели свої кредитні операції. При наданні позики банкір заносив позичену суму на ім'я позичальника в графу «видатки» і одночасно позичальник зазначав отримання обумовленої суми в своїй книзі в графі «прибутки». При виплаті боргу проводилась зворотна операція. Записи зв'язались й уточнювались, набуваючи форму обоюдної угоди. Ці записи, власне, і являли собою письмовий (літеральний) контракт (*contractus litteralis*), який був основним доказом при розгляді справи в суді [2, с. 222].

Для укладення кредитних угод використовували також і розписки. Гораций писав про складання боргових розписок у лихварів Нерія (*Nerio*) (Hor. Sat. II, 3, 70) і Перелія (*Perelli*) (Hor. Sat. II, 3, 75-76).

На закінчення – декілька слів про те, як банкіри підраховували гроші. Це були рахункові дошки (*tabulae*). Вони являли собою дошку з сімома горизонтально чи вертикально натягнутими шнурами: тисячі, п'ять сотень, сотні тощо. Підрахунки проводилися за допомогою камінців, що пересувалися по цих шнурках. Про ці дошки згадували Пліній Молодший («*calculos tabulam*») (Plin. Epist. VI, 33), а також Гораций у «Листах» (Hor. Epist. I, 1, 56) і «Сатирах» (Hor. Sat. I, 6, 73-74).

Таким чином, у роботі були проаналізовані фрагменти з творів римських письменників і поетів, які жили у II ст. до н. е. – II ст. н. е.: Теренція, Горация, Овідія, Петронія, Персія, Йосифа Флавія, Марціала, Ювенала, Апулея, а також уривки з праць філософа Сенеки Молодшого і з листування Плінія Молодшого.

Зокрема, з проаналізованих фрагментів відомо, що відсотки за позиною сплачувалися щомісячно, в календи та іди, розмір відсотка змінювався від 5 до 60% річних. Законна норма відсотка складала 12%, але як видно з листування Плінія Молодшого, звичайна норма була, як правило, меншою. Відомо також про стягнення складних відсотків. Наші автори згадали про римських банкірів: «процентщиків», «аргентаріїв», «трапезитів», «менсаріїв» і «нуммуларіїв». Місцем перебування римських банкірів був римський форум, де банкіри розміщувалися у спеціальних будках-тавернах. Крім того, поблизу храму Кастора проводилися судові процеси у справах боржників, а неподалік банкіри влаштовували своєрідну біржу. Гроші банкірів зберігалися спочатку в храмі Марса Месника, а потім у храмі Кастора. Серед основних занять банкірів згадується розмін і перевірка монет, позичкові, депозитні і аукціонні операції. Важливим заняттям банкірів було проведення аукціонів. Серед проаналізованих фрагментів зустрічаються згадки про банківські книги: календар, щоденник і книгу прибутків та видатків, коротко охарактеризований порядок ведення банківських записів у названих книгах.

Усі ці уривки, як і слід було очікувати, дуже короткі, неповні, іноді суперечливі. Проте аналіз цих фрагментів дає нам певні знання про кредитні відносини, які ми більше ніде знайти б не могли. Тому результати, отримані у статті, дають непоганий матеріал, який може бути використаний при подальшій роботі над проблемою кредитних відносин в античному Римі.

Джерела та література. 1. Апулей Луцій. Апология, или Речь в защиту самого себя от обвинения в магии. Метаморфозы. Флориды / Луций Апулей; Переводы М. А. Кузмина, С. П. Маркиша; [Коммент. С. П. Маркиша] – Репринт. воспроизведение текста изд. 1956 г. – М.: Наука, 1993. – 434 с. 2. Боголепов Н. Пособие к лекциям по истории римского права // Н. Боголепов, проф. Моск. ун-та. – Москва: Унив. тип., 1890. – 327 с. 3. Виндшейд Б. Об обязательстве по римскому праву / Б. Виндшейд; Пер. с нем. под ред. и с примеч. ред.-изд. «Судеб. вестн.» А. Б. Думашевского. – СПб.: тип. А. Думашевского, 1875. – 593 с. 4. Квинт Гораций Флакк. Собрание сочинений / Квинт Гораций; [Вступ. ст. Дурова В. С.]. – СПб.: Студия биографика, 1993. – 446 с. 5. Марциал Марк Валерий. Эпиграммы // Марк Валерий Марциал; [Пер. с лат. Ф. Петровского]. – Харьков: Фолио, 2000. – 445 с. 6. Овидий Назон. Любовные элегии. Метаморфозы. Скорбные элегии / Овидий Назон; Пер. с латин. С. В. Шервинского. – М.: Худож. лит., 1983. – 512 с. 7. Овидий Назон. Наука любви. Лекарство от любви / Овидий Назон; пер. с лат. М. Л. Гаспарова. – СПб.: Вита Нова, 2008. – 252 с. 8. Петроний Арбитр. Апулей [Пер. с латин.] / Петроний Арбитр. Сост. и вступ. ст. П. Стрельниковой. – М.: Правда, 1991. – 598 с. 9. Письма Плиния Младшего. Кн. I-X. [Перевод] / Изд. подгот. М. Е. Сергеевко, А. И. Доватур; [Примеч. М. Е. Сергеевко и др.]. 2-е изд., перераб. – М.: Наука, 1982. – 407 с. 10. Прядко В. В., Сайко М. М. Історія грошей і кредиту: Підручник // В. В. Прядко, М. М. Сайко. – К.: Кондор, 2009 – 508 с. 11. Римская сатира [Сборник]: Пер. с латин. / [Сост. и науч. подгот. текста М. Гаспарова]. – М.: Худож. лит., 1989. – 541 с. 12. Сайко М. М. Аргентарії, менсарії, нуммуларії... (Банкіри античного Риму і їхні основні операції) // Питання стародавньої і середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної і середньовічної історії. – Чернівці: Редакція «Зелена Буковина», 2008. – Т. 2 (26). – С. 47-59. 13. Сайко М. М. Еволюція кредитних відносин в античному Римі: процентна ставка в царський період і епоху республіки) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці: Прут, 2009. – Том 2 (28). – С. 36-52. 14. Сенека Луцій Анней. Нравственные письма к Луцилию. Трагедии / Луций Анней Сенека. – М.: Художественная литература, 1986. – 541 с. 15. Сенека Л. А. Философские трактаты // Л. А. Сенека; Пер. с лат., вступ. ст. и коммент. Т. Ю. Бородай – М.: Алетея, 2000. – 396 с. 16. Смирнов Константин Михайлович. Банки и банкирский депозит в Риме // К. М. Смирнов. – Одесса: «Экон. тип.», 1909. – 198 с. 17. Соколов В. С. Плиний Младший: Очерк истории римской культуры времен империи / В. С. Соколов. – М.: Изд.-во МГУ, 1956. – 355 с. 18. Теренций, Публий. Комедии / Публий Теренций; Перевод с латин. А. В. Артюшкова. – М.: Худож. лит., 1985. – 574 с. 19. Федорова Е. В.

Латинская эпитафия / Е. В. Федорова. – Москва : Изд-во Московского ун-та, 1969 – 372 с. **20.** Флавий Иосиф. Иудейские древности: в 2 т. / Иосиф Флавий ; пер. с греч. Г. Г. Генкель. – М. : Крон-Пресс, 1996. – Т. 1. – 864 с. **21.** Blumner Hugo. Die romischen Privataltertumer / Hugo Blumner. – Munchen : Beck, 1911. – XI + 677 s. **22.** Marquardt K. J. Romische Staatsverwaltung. – Bd. II / K. J. Marquardt. – Leipzig, 1876. – 591 с. **23.** Bibliotheca Augustana [On-line resource. Access mode: http://www.hs-augsburg.de/~harsch/graeca/Auctores/g_alpha.html]. Access – November 21, 2009. **24.** Greek and Roman Authors on Lacus Curtius [On-line resource. Access mode: <http://penelope.uchicago.edu/thayer/e/roman/texts/>]. Access – November 21, 2009. **25.** The Latin library [On-line resource. Access mode: <http://www.thelatinlibrary.com/>]. Access – November 21, 2009.

Список загальноприйнятих скорочень. Apulei. Met. – Apuleus Lucius. Metamorphoseon – Апулей Луцій. Метаморфози. Cic. ad fam. – M. Tullii Ciceronis. Epistulae ad Familiares – Марк Тулій Цицерон. Листи близьким. Cic. ad Q. fr. – M. Tullii Ciceronis. Epistulae ad Qvintum fratrem – Марк Тулій Цицерон. Листи брату Квінту. Dig. – Digestae Justiniani Augusti – Дигести імператора Юстиніана. Flavius. Antiquitates. – Iosephus Flavius. Antiquitates Iudaicae. – Флавій Йосиф. Іудейські старожитності. Hor. Epist. – Quintus Horatius Flaccus. Epistulae. – Квінт Гораций Флакк. Послання. Hor. Epod. – Quintus Horatius Flaccus. Epodon. – Квінт Гораций Флакк. Еподи. Hor. Sat. – Quintus Horatius Flaccus. Sermones. – Квінт Гораций Флакк. Сатири. Juv. Sat. – Decimus Junius Juvenalis. Saturae. Ювенал Децим Юній. Сатири. Martial. Epigr. – Marcus Valerius Martialis. Epigrammaton. – Марціал Марк Валерій. Епіграми. Ovid. Am. – Publius Ovidius Naso. Amores. – Публій Овідій Назон. Любовні елегії. Ovid. Remed. Am. – Publius Ovidius Naso. Remedia amoris. – Публій Овідій Назон. Ліки від кохання. Persius. Sat. – Persius. Aulus Persius Flaccus. Saturarum Liber. – Авл Персій Флакк. Сатири. Petron. Sat. – C. Petronius Arbitr. Satiricon. – Гай Петроній Арбітр. Сатирикон. Plin. Epist. – C. Plinius Secundus (Minor). Epistulae – Пліній Молодший. Листи. Seneca Ad serenum – L. Annaei Senecae. Ad Serenum. De constantia sapientis – Луцій Анней Сенека. До Серена. Про стійкість мудреця. Seneca. De benef. – L. Annaei Senecae. De beneficiis Луцій Анней Сенека. Про благодіяння. Seneca. Epist. – L. Annaei Senecae. Epistulae morales ad Lucilium. – Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Люцилія. Terent. Phorm. – P. Terentius Afer. Phormio – Публій Теренцій Афр. Форміон. Terent. Adelphoe. – P. Terentius Afer. Adelphoe. – Публій Теренцій Афр. Брати. Iuv. Sat. – D. Iuni Juvenalis. Saturae. – Децим Юній Ювенал. Сатири.

УДК 34(140.8)

Олександр УДОД, Михайло ЮРІЙ

ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

У статті йдеться про модернізаційні процеси, які відбуваються в традиційних суспільствах, і перехід їх до суспільств сучасних. Розглядається відмінність між модернізаційними і постмодернізаційними процесами.

Ключові слова: модернізація, постмодернізація, традиційне суспільство, архаїчність, індивідуальність.